

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

2000 metai

LI
LEIDYKLA

Vilnius 2001

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2000

VILNIUS 2001

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2000

VILNIUS 2001

UDK 947.45
Li 237

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS

Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS

Vilniaus universitetas

Algirdas GIRININKAS

Lietuvos istorijos institutas

Vytautas MERKYS (pirmininkas)

Lietuvos istorijos institutas

Vacys MILIUS

Lietuvos istorijos institutas

Edmundas RIMŠA (pirm. pavaduotojas)

Lietuvos istorijos institutas

Rita STRAZDŪNAITĖ (sekretorė)

Lietuvos istorijos institutas

Antanas TYLA

Lietuvos istorijos institutas

Redakcinės kolegijos adresas:

Kražių g. 5, 2001 Vilnius

<http://www.crosswinds.net/~istorija/lim.html>

Išleista Lietuvos istorijos instituto užsakymu

ISSN 0202-3342

ISBN 9986-780-41-1

© Lietuvos istorijos institutas, 2001

© Straipsnių autoriai, 2001

DANUTĖ B L A Ž Y T Ė

LIETUVOS ELITO ĮTAKA KOMUNISTINĖS STRUKTŪROS TRANSFORMACIJAI Į POLITINĘ PARTIJĄ

9-ojo praėjusio amžiaus dešimtmečio pabaigoje Lietuvoje įvykusi komunistų partijos reforma neturi analogų buvusių sovietinių respublikų ir okupuotų Baltijos šalių istorijoje. Lietuvos komunistų partija (toliau – LKP) – organišką Sovietų Sąjungos komunistų partijos (toliau – SSKP) padalinys – nutraukė ryšius su centrine organizacija ir konstitavosi į savarankišką politinę eurokomunistinio tipo partiją. Apie šios transformacijos priežastis, ištakas, eigą rašė publicistai, komunistai reformatoriai, komunistai ortodoksai (nebolševikai), tačiau apologetinės ar konfrontacinės jų pozicijos liko daugiausia politinių svarstymų lygmenyje. Istorinių šios krypties tyrinėjimų dar stokojama. Tik 2000 m. šią spragą mėgino užpildyti dvi sociologijos ir politologijos monografijos¹. Knygoje „Socialiniai pokyčiai: Lietuva, 1990/1998“ integruojami kai kurie socialinių ir humanitarinių mokslų tyrimų rezultatai, mėginama pritaikyti Vakarų šalyse susiformavusius teorinius visuomenės transformacijų modelius. Mums atrodytų aktuali knygoje nagrinėjama socialinių orientacijų – restitucinės ir kontinucinės – sklaida atitinkamai Sąjūdžio ir LKP pozicijoms apibūdinti.

Vakarų šalių istorikai, išskirdami svarbiausius įvykius, pagreitinusius komunizmo žlugimą, paprastai pripažįsta LKP atsiskyrimo svarbą Lietuvos valstybingumo atkūrimui². Kiti autoriai linkę komunistus laikyti pagrindiniais Lietuvos Persitvarkymo

¹ *Lietuvos suvereniteto atkūrimas 1988–1991 metais*, Vilnius, 2000; *Socialiniai pokyčiai: Lietuva, 1990/1998*, Vilnius, 2000.

² R. J. C r a m p t o n, *Eastern Europe in the twentieth century*, London–New York, 1994, p. 405; D. K i r b y, *The Baltic World, 1772–1993: Europe's Northern Periphery in an Age of Change*, London–New York, 1995, p. 431; R. M i s i u n a s, R. T a a g e p e r a, *The Baltic States: The Years of dependence. 1940–1990*, London, 1993, p. 324–327; R. V e s e r, *Politische Parteien in Litauen, Osteuropa*, 1995, H. 10, p. 942, ir kt.

Sąjūdžio (toliau – LPS) oponentais kelyje į nepriklausomybę ir laisvę³, tačiau nei vieni, nei kiti nenagrinėja šios organizacijos viduje vykusių procesų, pakeitusių vieną iš unitarinės SSKP struktūrų savarankiška partija.

Straipsnyje apsiribosime vienu esminiu šio proceso aspektu – koks vaidmuo teko Lietuvos kūrybiniam elitui (inteligentijai⁴) pertvarkant kompartijos struktūras ir adaptuojant ją prie Atgimimo ir Dainuojančiosios revoliucijos epochos realybės⁵. Kitaip tariant, reikia pagrįsti arba paneigti populiarias nuomones apie LKP vaidmenį vykstant Lietuvos valstybingumo atkūrimo procesui.

Straipsnyje siekiama išsiaiškinti, kaip galėjo atsitikti, kad LKP, penkiasdešimt metų buvusi greta imperijos jėgos struktūrų – SSSR kariuomenės ir represinių organų – svetimos valstybės atrama krašte, lemiamu momentu ne tik nepasipriešino tautiniam atgimimui ir valstybės atkūrimui, bet ir iš dalies parėmė juose pasireiškusias tautines jėgas.

Kadangi LKP atsiskyrimas nuo SSKP aptariamame bendrame išsivadavimo iš komunistinės imperijos veiksmų kontekste, daugiau dėmesio skiriama liberaliojo ir konservatyviojo sparnų takoskyrai LKP vadovybėje, iš dalies Sąjūdžio intelektualų poveikiui kompartijos nomenklatūrai, pernelyg nesigilinant į konkrečių politinių veiksmų motyvaciją.

Pertvarka ir Lietuvos partinė nomenklatūra

M. Gorbačiovo pertvarkos idėjos buvo gana netikėtos platesniems sovietinės visuomenės sluoksniams, juo labiau jos buvo nepriimtinos brežnevinio sąstingio laikotarpiu itin pagausėjusiai partinei nomenklatūrai⁶.

Iš pradžių neatrodė, kad deklaratyvios SSKP generalinio sekretoriaus tezės, paskelbtos 1985 m. balandžio plenumo, sujauks partinės biurokratijos kasdienį gyvenimą ir valdymo stilių. Kompartijos centro vadovybė ir paklusnios hierarchiniu pavaldumo principu organizuotos vietos struktūros buvo įgijusios imunitetą ideologi-

³ W. C. C l e m e n s , *Baltic Independence and Russian Empire*, New York, 1991, p. 194–201; B. F o w k e s , *The disintegration of the Soviet Union: A study in the rise and triumph of nationalism*, Houndemills–London, 1997, p. 163–165.

⁴ Plačiau apie inteligentijos vaidmenį tautiniuose judėjimuose žr.: R. J. C r a m p t o n , *Eastern Europe in the twentieth century*, p. 4–5, 405.

⁵ Plačiai šį klausimą nagrinėjęs A. Liekis, mūsų nuomone, neišvengė subjektyvių vertinimų, nors pateikė daug vertingų dokumentų ištraukų bei kitos į archyvus kol kas nepatekusios medžiagos. Žr.: A. L i e - k i s , *LKP agonijos kronika*, Vilnius, 1998, t. 1, p. 9–58. Deja, dėl korektūros klaidų mus dominančios nuorodos beveik visos neteisingos, – p. 235–236.

⁶ M. Voslenskio apibūdinimu, „nomenklatūrai – svarbiausia valdžia. Ne nuosavybė, o valdžia <...>. Nomenklatūra viešpataujanti, dėl to ir pasiturinti klasė“. M. В о с л е н с к и й , *Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза*, Москва, 1991, с. 113–114.

nėms naujovėms. Kai ką viršūnėse išgašdino ar suteikė bent kiek vilčių opoziciškai nusiteikusiems žmonėms M. Gorbačiovo retorika SSKP XXVII suvažiavime, nors abstrakcijos apie visuomenės socialinės-ekonominės raidos spartinimą, viešumą, liaudies socialistinės savivaldos plėtojimą, socialinio teisingumo įtvirtinimą ir žmonių gerovės kėlimą beveik nesiskyrė nuo jo pirmtakų kalbų⁷. Tačiau aptardamas naujosios SSKP programos kontūrus, jis prabilo apie tiesioginę demokratiją, pabrėžė demokratinių pradų vaidmenį įvairiose valdymo srityse ir, o tai svarbiausia, tiesiogiai susiejo „socialistinę demokratiją“ su „socialinių-politinių ir asmeninių tarybinio žmogaus teisių ir laisvių arsenalu“⁸. Tad svarbiausias skirtumas nuo ankstesnių laikų buvo tas, kad suvažiavime komunistinės ideologinės klišės susipynė su kai kuriomis naujomis pertvarkos kurso nuostatomis.

1985–1988 m. M. Gorbačiovo pertvarka nulėmė keletą įvairaus lygmens prieštarių: jo paskelbta demokratizacija realybėje buvo nesuderinama su autoritariniu režimu, valdžios perdavimas taryboms – su valstybiniu partijos statusu, respublikų teisių išplėtimas – su imperinės centro valdžios išsaugojimu. Tačiau kol centrinė valdžia ribojosi ekonominiais pertvarkymais⁹, tai galėjo išvelgti nebent Vakarų politologai ar pavieniai SSSR intelektualai.

Lietuvos komunistinė organizacija iki 1988 m. į pertvarkos procesus reagavo inertiškai, apsiribodama nauja retorika, be jokių praktinių žingsnių. Tokią poziciją nulėmė, pirma, tradicija, išlikusi dar iš LKP CK pirmojo sekretoriaus Antano Sniečkaus laikų, pagrįsta ypatingais sugebėjimais laviruoti tarp „kompartijos generalinės linijos“ nenuspėjamų posūkių, komunistinio aparato ir biurokratijos apsidraudėliška *nihil novo* pozicija, pagaliau prisitaikymas prie sistemos¹⁰. Lietuvos partinei nomenklatūrai M. Gorbačiovo idėjos atrodė trumpalaikės konjunktūros dalykas: tikėtasi, kad netrukus bus sugražinta ankstesnė tvarka.

Stagnacinį pradą Lietuvos partinėje organizacijoje, aišku, stiprino ir visapusiškai palaikė gausus kitataučių ir kitakalbių partinių biurokratų sluoksniš¹¹.

M. Gorbačiovo pertvarkos išvakarėse – 1985 m. sausio 1 d. LKP buvo 192 191 narys; iš jų, oficialiosios klasifikacijos duomenimis, 65 124 darbininkai, 26 652 kolūkiečiai¹². 1988 m. LKP narių skaičius siekė beveik 210 tūkst., tačiau realią įtaką turėjo

⁷ Plačiau apie tai: *TSKP XXVII suvažiavimo medžiaga*, Vilnius, 1986, p. 3–5, 7.

⁸ Ten pat, p. 60.

⁹ K. Gerner, S. Heglund, *The Baltic States and the end of the Soviet Empire*, London–New York, 1993, p. 40–41.

¹⁰ A. Lieven, *Pabaltijo revoliucija: Estija, Latvija, Lietuva – kelias į nepriklausomybę*, Vilnius, 1995, p. 98.

¹¹ Tautinė LKP sudėtis buvo panaši į bendrą Lietuvos tautinę gyventojų struktūrą, nors kitataučių komunistų buvo santykinai daugiau: 134 987 (70,23 proc.) lietuvių, 33 786 (17, 58 proc.) rusų, per 20 tūkst. (per 10 proc.) lenkų, baltarusių, ukrainiečių, žydų. *Žr. LKP skaičiai: 1981–1985*, Vilnius, 1985, p. 13.

¹² Ten pat, p. 5–7.

tik partinė biurokratija, kurios svariausią dalį sudarė vadinamoji nomenklatūra. Galima pritari K. Antanaičiui, kad „tikrajai nomenklatūrai“ priklausė Respublikos centrinis partinis aparatas – per 2 tūkst. pareigūnų, tačiau jo pateiktas miestų ir rajonų nomenklatūros narių skaičius – arti 30 tūkst. žmonių (be šeimų narių)¹³ – veikiausiai perdėtas arba taikyti vien formalūs apskaitos kriterijai.

Gana sunku nusakyti inteligentiškų profesijų, sovietiniu žargonu „protinio darbo komunistų“, skaičių, nes sovietinė statistika suplakė tarnautojus, pramonės ir žemės ūkio specialistus, kūrybinių sąjungų narius, mokslo ir kultūros veikėjus, įmonių ir įstaigų vadovus ir kitus į vieną grupę pagal komunistų „užsiėmimą“¹⁴.

Reikia pridurti, kad sovietinėje sistemoje mokslo darbuotojai ir kūrybinė inteligentija nebuvo laikoma intelektualiuoju elitu, o tik „darbininkų ir valstiečių tarpsluoksniu“, vadinasi, net formaliai ji negalėjo atlikti svarbaus visuomeninio vaidmens, nekalbant apie politinį vaidmenį. Mokslo ir meno darbuotojai intelektu, išsilavinimu, kūrybiniais sugebėjimais smarkiai pranoko partinę nomenklatūrą, todėl pastaroji visada laikėsi tam tikrų narystės kvotų, pagal kurias „gamybinių profesijų“ – darbininkų ir kolūkiečių atstovai visada sudarė statistinę daugumą. Be to, partinė biurokratija į mokslo ir meno inteligentijos komunistus paprastai žiūrėjo nepatikliai, kartais pavyzdžiai ar net priešišškai¹⁵.

Iki šiol vyrauja nepaneigta nuomonė, jog komunistinių įsitikinimų partijos narių buvo nedaug¹⁶. Iš jai priklausiusių žmonių V. Skuodis išskyrė tris grupes: 1) suinteresuotieji užimti tam tikras pareigas; 2) pragmatikai, įstoję dėl materialinių privilegijų; 3) karjeristai ir kosmopolitai¹⁷. Kol nėra išsamesnių tyrimų, aprioriškai galima daryti prielaidą, jog kūrybinio elito komunistų dauguma priklausė pirmajai grupei, o partinės nomenklatūros ir biurokratijos – antrajai ir trečiajai.

1987–1988 m. pertvarka Maskvoje įgijo naują pagreitį, į kurią Lietuvoje pirmieji reagavo kūrybinių sąjungų, mokslinių institutų, aukštųjų mokyklų, apskritai mokslinės, meninės, kūrybinės inteligentijos atstovai. Bene svarbiausia paskata, išjudinusi šią visuomenės dalį, buvo M. Gorbačiovo paskelbtas viešumo (glasnost) principas,

¹³ K. Antanaitis, *Lietuviškoji sovietinė nomenklatūra*, Kaunas, 1998, p. 22, 23. Straipsnio autorės nuomone, rajonų bibliotekų vedėjai, kultūros namų direktoriai, istorijos mokytojai bei kiti nomenklatūrai nepriskirtini. Įtikinamesnis teiginys, jog partinė nomenklatūra sudaro siauresnį, tačiau įtakingesnį partinės biurokratijos sluoksnį: *From Max Weber: Essays in Sociology*, New York, 1958, p. 221.

¹⁴ *LKP skaičiai: 1981–1985*, p. 7–8.

¹⁵ Negalima sutikti su pastaruoju metu plintančia paviršutiniška nuostata apie išimtinės kompartijos protekcijas kūrybinei inteligentijai, kurios tipišką požiūrį yra išdėstęs R. Gavelis savaitės komentare: *Veidas*, 2001, Nr. 20, p. 54.

¹⁶ V. Skuodžio nuomone, tokių buvo apie 1 proc., A. Brazausko – 3 proc.: *Skuodis*, Kalba iškilmingame posėdyje, skirtame LKP atsiskyrimo 10-mečiui paminėti, *Mūsų balsas*, 1999 12 24–30.

¹⁷ *V. Skuodis*, Lietuvos tautos politinė diferenciacija pavergtoje Lietuvoje, *Į laisvę*, 1988, Nr. 102, p. 13–14.

sukėlęs grandininę reakciją iš pradžių Maskvos, Leningrado (dab. Sankt Peterburgas), po to ir sovietinės imperijos pakraščiu spaudoje ir leidyboje. Iš esmės tai buvo neviešos, tačiau visagalės komunistinės cenzūros panaikinimas. Labai greitai išsitarynė riba tarp oficialiųjų valstybinių ir savilaidos leidinių. Centrinųjų žurnalų (*Новый мир, Огонек, Знамя, Октябрь, Аргументы и факты* ir kt.) publikacijos apie stalinizmo metų terorą, masines represijas prieš politinius kitaminčius, pasiturinčius kaimiečius, inteligentiškų profesijų žmones, kultūros paveldo išniekinimą, istorijos klasiškos, pagaliau apie valdžios organų savivale, valstybės centro ir nacionalinių teritorinių darinių santykių anomalijas tapo inteligentijos svarstymų, vėliau ir valdančiojo režimo smerkimo objektu¹⁸. Gana netikėtai išryškėjo komunistinės sistemos ydų demaskavimo niša, laisva nuo totalios priežiūros, o svarbiausia – nuo valdžios represijų prieš išsišokėlius kitaminčius. Per trumpą laiką formali biurokratijos, administracijos aplaidumo, valdininkijos piktnaudžiavimų kritika išaugo į platų svarstomų problemų spektrą, galop įsikūnijusį idėjiniu pliuralizmu ir minties laisve, vis labiau klabinančia autoritarinio režimo pagrindus.

Rusijos inteligentijos sluoksniuose tai buvo demokratijos proveržis, tačiau nacionaliniuose pakraščiuose pertvarkos reformos paskatino kitokias iniciatyvas, daug labiau susijusias su vietinėmis problemomis ir, žinoma, su tautinės savimonės pabudimu.

Pamažu ir Lietuvoje, abstrakčioms idėjoms transformuojantis į visuomeninius siekius, būrėsi ekologinės grupės, Žaliųjų judėjimas, alternatyvios jaunimo muzikos kolektyvai, paminklosaugos ir paminklotvarkos entuziastų klubai ir kt. Jie, kaip ir kūrybinių organizacijų atstovai, puoselėdami naujas idėjas stengėsi jas įvardyti, viešai paskelbti, aprašyti¹⁹. Matyt, neatsitiktinai vienu iš novatoriškų idėjų sklaidos visuomenėje centrų tapo Rašytojų sąjunga. Nors joje iš 216 narių 92 (45 proc.) priklausė LKP, o valdyboje partiečiai sudarė net 70 proc.²⁰, vis dėlto rašytojai ir literatai pirmieji atviruose komunistų susirinkimuose ėmė kelti Lietuvos istorijos klastojimo (vadinamųjų „baltų ir juodų dėmių“) klausimus, aštriai traktuoti ekologijos problemas, reikalauti lietuvių kalbos valstybinio statuso. Įvardijant visuomenei skaudžias temas, vis labiau ryškėjo mokslininkų, menininkų, pedagogų, spaudos darbuotojų ir kitų demokratinės vertybinės nuostatos, tautinė orientacija.

Paskutinis įnirtingas kompartijos vadovybės išpuolis, inicijuotas LKP CK antrojo sekretoriaus N. Mitkino prieš vietos nacionalizmą (sovietine prasme), lietuvių išseivijos politinius veikėjus, JAV valstybės pareigūnus, pritarusius Lietuvos nepriklausomybės siekiams, įvyko 1988 m. vasario 12–15 d. inscenuotoje „demaskavimų“ kampanijoje. Kaltinimus „skaldytojams iš Užatlantės“ viešai pareiškė visuomenei žinomi

¹⁸ M. Urban, *The rebirth of politics in Russia*, Cambridge, 1997, p. 80–82.

¹⁹ V. Martinkus, Sąjūdžio eseistika: rašytojai literatūros ir politikos kryžkelėje, *Lietuvos Sąjūdis ir valstybės idealų įgyvendinimas*: Konferencijos medžiaga, Vilnius, 1998, p. 92.

²⁰ P. Bražėnas, Rašytojų sąjunga: hierarchijos formavimas ir privilegijų dalybos, *Priklausomybės metų (1940–1990) lietuvių visuomenė: pasipriešinimas ir/ar prisitaikymas*, Vilnius, 1996, p. 82.

žmonės: Vilniaus miesto VK pirmininkas Algirdas Vileikis, rašytojas Juozas Baltušis, literatas Vytautas Radaitis, medikas Medardas Čobotas, krepšininkas Šarūnas Marčiulionis²¹.

1988 m. Vasario 16-oji Lietuvoje atrodė tarsi apgulties diena, o tai visiškai nesuderino su laisvėjančia atmosfera Maskvoje. Paradoksas, tačiau į Baltijos kraštus liberalėjimo tendencijos skverbėsi ne iš Vakarų demokratijų, nuo kurių jie vis dar tebebuvo atitverti „geležine uždanga“, o iš komunistinės imperijos citadelės – iš Maskvos.

Baltijos kraštuose natūraliai susibūrė Liaudies frontai (Lietuvoje – Persitvarkymo Sąjūdis), kurie nuo pat pradžių tapo visuomenine alternatyva kompartijos respublikinėms organizacijoms, o vėliau – ir priešprieša valdančiajam režimui (nepaisant jų retorikos, palaikančios pertvarką). Čia nekalbėsime apie LPS atsiradimo prielaidas ir veiklos bruožus²², tačiau apibūdinsime kai kurias tendencijas, susijusias su ano meto radikaliais LKP ir LPS santykių pokyčiais²³.

Po Vasario 16-osios puolimo akcijos iki pat SSKP XIX konferencijos pradžios (1988 m. birželio 28 d.) LKP vadovybė buvo visiškai neveikli – ją apėmė tiesiog desperatiškos nuotaikos. Kita vertus, netrukdomai įsikūrus Sąjūdžio iniciatyvinei grupei, kompartijos dogmatikai suabejojo net represinių struktūrų galimybėmis.

Sąjūdžio intelektualai vykusiai pasinaudojo politine kompartijos apatija ir birželio 24 d. suorganizavo masinį mitingą – Respublikos komunistų atstovų palydas į SSKP XIX konferenciją. Neišdrįsę viešai pasirodyti žmonėms LKP pirmasis ir antrasis sekretoriai Ringaudas Bronislovas Songaila ir Nikolajus Mitkinas prarado bet kokias politikos perspektyvas, tuo tarpu lankstesnės reformatoriškos mąstysenos nomenklatūros vadovai, užmezgę ryšius su Sąjūdžio iniciatyvine grupe, igijo dividendų ateityje daryti karjerą. Jau pirmajame mitinge buvo aptakiai suformuluotas demokratinis principas – atstovai turi būti Lietuvos žmonių įgalioti ir ginti jų reikalus²⁴, imperiniam Maskvos interesui buvo priešpriešintas Lietuvos, iš esmės tautinis, interesas. Tuo Sąjūdžio iniciatyvinė grupė pabrėžė tautinių vertybių prioritetą prieš imperines, reikalavo, kad komunistų atstovai gintų jas Maskvoje.

Kaip ir reikėjo tikėtis, parinkti, o ne išrinkti atstovai daugiausia buvo pilkos ir beveidės asmenybės, kurios ne tik nemėgino birželio 24 d. mitinge suformuluotų priesakų kelti konferencijoje, tačiau net nesuprato jų prasmės, neišsivaizdavo, kaip galima

²¹ Jų pasisakymų santraukos išspausdintos: *Tiesa*, 1988 02 16.

²² Plačiau žr.: A. E. S e n n, *Bundanti Lietuva*, Vilnius, 1991; A. K š a n a v i č i u s, *Lietuvos atgimimo dienoraštis*, Kaunas, 1998, p. 19–63; *Baltijos kraštų kelias į nepriklausomybę. Įvykių kronika*. Sudarė V. Skuodis, Vilnius, 1997, p. 27–115; *Lietuvos Sąjūdis ir valstybės idealų įgyvendinimas: Konferencijos medžiaga*, Vilnius, 1998; B. G e n z e l i s, *Sąjūdis. Priešistorė ir istorija*, Vilnius, 1999.

²³ Faktinė šių santykių pusė plačiai aptarta: V. Č e p a i t i s, *Sąjūdis ir LKP, Lietuvos Sąjūdis ir valstybės idealų įgyvendinimas: Konferencijos medžiaga*, p. 51–71.

²⁴ V. Landsbergio kalba mitinge: V. L a n d s b e r g i s, *Atgavę viltį. Pertvarkos tekstų knygelė*, Vilnius, 1990, p. 7–8.

apie tai kalbėti komunistų leniniečių forume (konferencija parodė, jog pertvarkos procesai pačios SSKP dar nebuvo palietę). Liepos 9 d. Sąjūdžio suorganizuotas mitingas – delegatų sutikimas atskleidė Respublikos partinės organizacijos priklausomybę nuo stagnacinės SSKP daugumos ir nulėmė ryškią Sąjūdžio šalininkų moralinę politinę persvarą prieš LKP. Dar po kelių nevykusių LKP vadovybės žingsnių (ryškiausias – rugsėjo 28 d. milicijos ir VRM kariuomenės išpuolis prieš badautojų akcijos rėmėjus Gedimino aikštėje) senoji LKP vadovybė, skausmingai reagavusi į opozicijos atsiradimą²⁵, buvo nušluota.

R. B. Songailos ir N. Mitkino pašalinimą iš postų inicijavo kūrybinių sąjungų ir mokslinių institucijų komunistai (Bronius Genzelis, Romas Gudaitis, Kazimiera Danutė Prunskienė ir kt.). Tai patvirtino kūrybinių sąjungų partinių organizacijų bendra M. Gorbačioviui nusiųsta telegrama, išreiškusi nepasitikėjimą tuometine LKP vadovybe²⁶, taip pat Sąjūdžio inicijuotos mokslo, švietimo, kultūros įstaigų komunistų ir ištisų kolektyvų rezoliucijos LKP Centro komitetui. Sąjūdžio iniciatyvinė grupė inicijavo sau palankių komunistų išrinkimą pirmuosiuose demokratiniuose ataskaitiniuose rinkiminiuose susirinkimuose bei konferencijose, dėl to daugumai kūrybinių sąjungų, aukštųjų mokyklų bei mokslo institucijų vietinių partinių organizacijų ėmė vadovauti sąjūdininkai²⁷. Nuo 1988 m. rudens būtent per juos ir buvo daroma įtaka procesams LKP viduje.

LKP vadovybės susikompromitavimas paskatino vietines inteligentiškų profesijų kolektyvų partines organizacijas apsvarstyti „kultūrinę situaciją bei pasiūlymą sušaukti neeilinį LKP suvažiavimą, kuriame būtų patikslintas partijos statusas ir išrinktas kokybiškai naujos sudėties Centro komitetas“²⁸. Už užuominos apie „partijos statuso patikslinimą“ slypėjo reformatoriška LKP organizacinio atsiskyrimo nuo Maskvos idėja, nors neviešai apie tai buvo kalbama ir anksčiau²⁹. Panašūs nutarimai buvo priimti kai kuriose aukštosiose mokyklose bei mokslo institutuose.

LKP nomenklatūros krizė tapo akivaizdi ne tik visuomenei, bet ir kompartijos struktūroms, todėl M. Gorbačioviui neliko nieko kito, kaip tik atleisti iš pareigų R. B. Songailą ir paskirti į jas lankstesnio proto ir vilčių teikiančią Algirdą Mykolą

²⁵ G. Kirkilas, *Politinės pastabos laikui: Straipsniai, apmąstymai, interviu, išpūdžiai*, Vilnius, 1995, p. 29.

²⁶ Kūrybinių organizacijų komunistų 1988 10 18 telegrama, pasirašyta R. Gudaičio, *Lietuvos ypatingasis archyvas* (toliau – *LYA*), f. 1771, ap. 172, b. 237, l. 47.

²⁷ B. Genzelis, LKP ir nepriklausomybės idėja, *Lemties posūkis. Prisiminimai ir pamąstymai*, Vilnius, 1999, p. 237.

²⁸ LSSR rašytojų sąjungos 1988 10 20 raštas Nr. 623 (nors pasirašytas partinio biuro), *LYA*, f. 4628, ap. 5, b. 27, l. 159.

²⁹ A. Kumžos ir G. Vainausko dialogų knygelėje „Žingsniai“ (Vilnius, 1990, p. 43) minima, jog tokią idėją yra kėlęs prof. Stasys Uosis, 1988 10 10 su tokiu pasiūlymu į LKP CK kreipėsi vilnietis K. Bieliauskas: *LYA*, f. 1771, ap. 271, b. 237, l. 10, ir kt.

Brazauską. Po šių permainių susiformavo pertvarkos idėjas labiau atitinkanti LKP vadovybė: A. M. Brazauskas, L. Šepetytis, V. Beriozovas, J. V. Paleckis. Juos palaikė vieno iš inteligentiškiausių kompartijos komitetų Vilniaus Lenino rajono sekretorė J. Gagilienė, taip pat komiteto komunistai sąjūdininkai R. Busila, A. Domanskis, A. Kačonas ir kt.³⁰

Pasikeitimai kompartijos vadovybėje suglumino dalį inteligentų – spalio 27 d. visuotiniame kūrybinių organizacijų komunistų susirinkime buvo nutarta atsisakyti neeilinio suvažiavimo³¹, nors LKP savarankiškumo idėjos nebuvo išsižadėta. Susirinkimo nutarimą išspausdinus savaitraštyje „Literatūra ir menas“, LKP statuso problemą pradėta svarstyti įvairiais lygiais, dažnai įvairiai ir prieštaringai ją interpretuojant.

1988 m. pabaigoje, naujai LKP vadovybei nusileidus, Respublikos partinės organizacijos teisių išplėtimo klausimai buvo svarstomi daugelio organizacijų susirinkimuose ir konferencijose. Ne vienu atveju buvo keliami skirtingi reikalavimai: nuo teisės spręsti „vietinius klausimus“ išplėtimo iki LKP atstovų dalyvavimo SSKP CK Politinio biuro darbe³². Sąstingio laikų sąmonė tik patvirtina, kad ne tik partinė nomenklatūra, bet ir vietinių bei žinybinių organizacijų aktyvas buvo smarkiai apolitiški, menkai orientavosi besikeičiančioje situacijoje.

Naujoji LKP vadovybė, užėmusi tarpinę poziciją, laviravo palaikydama santykius ir su Sąjūdžiu, ir su Maskva, o nemaža Respublikos komunistų dalis, ypač kitataučių kolektyvų partinėse organizacijose, vis labiau linko į atvirai priešiškas gyventojų daugumai pozicijas. 1988 m. lapkričio 4 d. sąjunginio pavaldumo įmonių partiniams komitetams, biurams ir administracijai aktyviai remiant, buvo įsteigtas „socialistinis judėjimas už persitvarkymą Lietuvoje“ – pagarsėjęs kaip priešiška demokratijai, reformoms, o labiausiai – lietuvių tautiniam atgimimui organizacija „Vienybė–Jedinstvo–Jedność“.

LKP organizacijose takoskyra tarp „kietos linijos šalininkų“ – ortodoksų (neobolševikų) ir oportunistų reformatorių išryškėjo ne iš karto. Tam tikra inercija ir pavaldumo „iš viršaus į apačią“ hierarchija kurį laiką vertė neobolševikus laikytis neutralumo ir laukimo pozicijų, tačiau pamažu didėjo priešiškus Sąjūdžio skelbiamai vis radikalesnių reformų politikai. Nuo uždaros partinės kritikos, protesto laiškų SSKP vadovybei siuntimo pereita prie tiesioginių veiksmų, visų pirma prie reikalavimų apriboti tautinio atgimimo procesą ir valstybinio savarankiškumo plėtrą.

Būdavo, kad komunistus ortodoksus paskatindavo A. Brazausko šalininkų neryžtingumas. Antai lapkričio 18 d. A. Brazausko, L. Šepečio, J. V. Paleckio ir apolitiškų LSSR Aukščiausiosios Tarybos deputatų balsais buvo užblokuotos LSSR konstitucijos pataisos, Estijos SSR Aukščiausiosios Tarybos pavyzdžiu turėjusios įteisinti LSSR įstatymų viršenybę prieš sąjunginius aktus.

³⁰ A. Liekis, *LKP agonijos kronika*, t. 1, p. 28.

³¹ Susirinkimo nutarimas išspausdintas: *Literatūra ir menas*, 1988 11 05.

³² LKP CK 1989 02 03 pažyma SSKP CK, *LYA*, f. 1771, ap. 272, b. 145, l. 25.

Griežtai neigiama plačių visuomenės sluoksnių ir Sąjūdžio reakcija į minėtus sprendimus paskatino ryškesnę LKP diferenciaciją ir paragino partinius reformatorius aiškiau kelti LKP savarankiškumo klausimą.

1989 m. sausio 21 d. LKP CK XVI plenumo J. Gagilienė, akademikas Vytautas Statulevičius, Šiaulių pedagoginio instituto partinio komiteto sekretorius Mindaugas Stakvilevičius komunistinės organizacijos vadovybės akivaizdoje kėlė klausimą dėl LKP statuso pakėlimo į aukštesnį negu SSSR srities partinės organizacijos lygį³³.

Be kita ko, partiniai reformatoriai sutiko Vasario 16-ąją nekliudyti Sąjūdžiui organizuoti šventinius renginius. Dėl to jų ideologas L. Šepetys, paskelbęs apie tai per televiziją savo atsakomybe³⁴, retrogradų buvo smarkiai kritikuojamas plenumo³⁵.

1989 m. pradžioje partinėse organizacijose vykę pokyčiai – „fronda“ kompartijos vadovybei. Spontaniškai, tačiau nesulaikomai SSKP įstatų „demokratinio centralizmo“ sukaustytų struktūrų viduje brendo lūžis. Šio proceso vyraujanti kryptis – radikalus posūkis nuo nomenklatūrinio pavaldumo į idėjinį pliuralizmą ir pilietinę poziciją. Tuomet ėmė viešai ryškėti takoskyra tarp konservatorių dogmatikų (ortodoksų) ir komunizmo eretikų „reformatorių“, taip pat tarp oportunistų (prisitaikėlių prie buvusios sistemos) ir idėjos, savotiškos „komunistinės skaistybės“ šalininkų. Interesų, pažiūrų, nuomonių spektras buvo sunkiai apibrėžiamas, tačiau komunistinės struktūros neabejotinai pradėjo aizėti iš vidaus.

Kalbant apie LKP vadovybės elgesį, negalima išleisti iš akių fakto, jog būtent Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis tapo visuomeniniu veiksmu, subrandinusi tautinį atgimimą iki išsivaduojamojo judėjimo. Būtent šiuo laikotarpiu sovietinė liaudis vėl virto tauta³⁶, keliančia aiškius politinius siekius, įvardijamus valstybiniu suverenitetu. Nors „suvereniteto“ terminas buvo dažnas tiek Sąjūdžio, tiek LKP retorikoje, tačiau jų turinys nesutapo. Skiriamoji linija ryškėjo aptariant valstybinės priklausomybės (arba nepriklausomybės) santykį su demokratija. Artėjant rinkimams į SSSR Liaudies deputatų suvažiavimą, LKP CK 1989 m. sausio 20 d. XVI plenumo paskelbė šūkį „Lietuva be suvereniteto – Lietuva be ateities!“, tačiau po mėnesio eiliniame plenumo A. Brazauskas patikslino, kad „<...> pagrindinė idėja, kuri gali ir turi suvienyti komunistus, visos geros valios žmonės, – Lietuvos suverenitetas TSRS sudėtyje“³⁷. Tuo tarpu 1989 m. pradžioje daugelis kūrybinių bei kitų organizacijų ir institucijų komunistų pritarė idėjai, jog „ateis diena, kai tauta pati, be patarėjų, demokratinio referendumo būdu nuspręs, kokiomis sąlygomis Lietuva sutinka (arba nesutinka) būti TSRS sudėtyje“³⁸.

³³ LKP CK 1989 01 21 plenumo stenograma, ten pat, b. 14, l. 26, 27, 40.

³⁴ Ten pat, l. 46–47.

³⁵ Ten pat, l. 38.

³⁶ Plačiau apie tai žr.: *Lietuvos suvereniteto atkūrimas 1988–1991 metais*, p. 113–133.

³⁷ A. Brazausko kalba plenumo, *Tiesa*, 1989 02 20.

³⁸ R. G u d a i t i s, [Kandidato į SSSR liaudies deputatus pasisakymas], *Literatūra ir menas*, 1989 03 25, p. 11.

LKP ortodoksai, pasipiktinę 1989 m. vasario 16 d. Sąjūdžio seimo priimta valstybės atkūrimo deklaracija, akivaizdžiai peržengusia pertvarkos nubrėžtas ribas, vasario 21 d. LKP CK XVII plenumė surengė kontrataką prieš reformų šalininkus, ypač prieš pertvarkos rėmėjus kompartijos vadovybėje. Liberalių pažiūrų ideologas LKP CK sekretorius L. Šepetys buvo pakeistas iš Maskvos sugražintu V. Baltrūnu LKP konservatyviojo sparno pozicijoms sustiprinti. Reformatoriai iš LKP vadovybės taip pat apsisprendė tenkintis siektinu Lietuvos, kaip SSSR federacijos nario, statusu³⁹. SSSR galimybė iš esmės transformuotis mažai kas tikėjo⁴⁰, tačiau LKP reformatorių vadovybė tuo metu neįsivaizdavo bent kiek aiškesnio Lietuvos ateities modelio.

LKP ryžto stoka sukėlė kūrybinio elito nepasitenkinimą ir nusivylimą mokslo, meno, kultūros institucijose, o demokratinių pažiūrų kandidatų pergalė SSSR liaudies deputatų rinkimuose (tarp deputatų buvo net 8 Rašytojų sąjungos nariai) padarė naujoviškai mąstančius komunistus grįžti prie neeilinio suvažiavimo surengimo idėjos. LKP CK reformatoriai suvokė, kad labiau išsilavinusių žmonių kolektyvuose XVII plenumas (ne be pagrindo pramintas „juoduoju“) buvo susijęs su priešišku jėgų reakcija, kuriai alternatyva galėjo būti tik LKP suvažiavimas⁴¹. Inteligentų poveikis tokiam komunistų reformatorių nusistatymui buvo akivaizdus. 1989 m. kovo 6 d. Rašytojų sąjungos susirinkime, kuriame dalyvavo ir kitų kūrybinių organizacijų, Mokslo akademijos institutų atstovai bei LKP vadovybės reformatoriai, ne vieną galėjo šokiruoti rašytojo L. Jacinevičiaus išvalga: „Tikiu, Lietuva bus suvereni, dėl to verta dirbti ir gyventi. Tik tas suverenumas bus kitoks, nes kitoks jau yra šiuolaikinis pasaulis, kitokie saitai su juo. Tie politiniai, o svarbiausia ekonominiai saitai yra tokie sudėtingi, jog kartais pagalvoji: ar išsivadavus iš sąjunginio centro smarkios globos, nekils, tarkime, pavojaus Lietuvai sparčiai suamerikonėti. <...>. Senujų Vilniaus ar Maskvos partijos gvardiečių kalbos apie kažkokį pavojų restauruoti buržuazinę Lietuvą yra stačiai juokingos. Grėsmė yra kita – totalinio nusivylimo banga, jei partija pasuks represinių priemonių keliu <...>“⁴².

Laisvėjančios Lietuvos inteligentijos negalima buvo neišgirsti, todėl LKP CK ryžosi paskelbti diskusiją dėl LKP statuso ir programinių nuostatų, tačiau tokios „viršūnių“ nuolaidos neišjudino inertiško partinio aparato. Kompartijos biurokratijai, įpratusiai prie hierarchinių santykių, bet kokia eilinių narių iniciatyva apskritai atrodė nesusipratimas, tačiau šiuo atveju jai sukėlė nerimą vadovybės pozicija. Paašškėjus, kad daugiau nei pusė vietinių organizacijų pritarė neeilinio suvažiavimo

³⁹ „<...> pagrindinė jos [LKP] idėja ir tikslas – realus Respublikos suverenitetas TSRS sudėtyje“, – sakė plenumė A. Brazauskas: *Tiesa*, 1989 02 20.

⁴⁰ R. T a g e p e r a, Imperijų baigtis: ar Tarybų Sąjunga taps konfederacija, *Literatūra ir menas*, 1989 08 26. Straipsnis parašytas 1988 m. pabaigoje.

⁴¹ „Pertvarka – intelektualus perversmas“, ten pat, 03 18, p. 15.

⁴² L. Jacinevičiaus kalba 1989 03 06 Rašytojų sąjungos atvirame partiniame susirinkime, *LVA*, f. 4628, ap. 5, b. 28, l. 105–107.

idėjai⁴³, trauktis nebuvo kur, nors partinė biurokratija keletą mėnesių vis dar trukdė ją įgyvendinti. Norėta pakeisti A. Brazauską LKP pirmojo sekretoriaus poste, per SSKP partinės kontrolės komisiją inicijuoti Bronislovo Genzelio, Kazimieros Danutės Prunskienės, Romualdo Ozolo, Justo Vinco Paleckio pašalinimą iš SSKP narių⁴⁴.

Pagaliau 1989 m. liepos 10 d. LKP CK plenumė nutarta sudaryti atitinkamų dokumentų rengimo grupes iš partinių funkcionierių, kurias konservatyviausi CK nariai dar mėgino papildyti „darbininkų ir valstiečių atstovais“⁴⁵. LKP savarankiškumo šalininkus įtraukti į šias darbo grupes pavyko tik inteligentijos atstovų pastangomis⁴⁶.

Partiniai funkcionieriai su neeilinio suvažiavimo sušaukimo neišvengiamybe susitaikė tik po to, kai 1989 m. rugsėjo 13 d. kūrybinio elito komunistų pastangomis buvo įkurta Koordinacinė taryba suvažiavimui sušaukti (pirmininkas B. Genzelis, pavaduotojas A. Domanskis) ir imta kurti jos grupes miestuose ir rajonuose, į kurias įėjo daugiausia Sąjūdžio komunistai. Buvo akivaizdu, jog vilkinant suvažiavimo su rengimą dalis komunistų aktyvo pasitrauks iš LKP, o jais, galimas dalykas, paseks inertiškoji dauguma. Nuo tada partinė biurokratija pakeitė taktiką, stengdamasi pasirinkti sau palankų suvažiavimo laiką, monopolizuoti dokumentų projektų rengimą, kontroliuoti delegatų sudėtį nustatant atstovavimo normas ir rinkimų tvarką.

LKP praeities įvertinimas

Kadangi suvažiavimo sušaukimo iniciatyva kilo iš eilinių kompartijos narių, daugiau negu vadovybė jautusių permainų pulsą, nuo 1989 m. vasaros daugelis partinių organizacijų ne tik nebepakluso direktyvoms „iš viršaus“, bet ir savarankiškai nagrinėjo LKP statuso ir pavaldumo SSKP vadovybei klausimus. Komunistinėje hierarchijoje precedento neturėjusi plati diskusija respublikinės partinės organizacijos praeities klausimais buvo glaudžiai susieta su daugeliu tautos ir valstybės istorijos klausimų svarstymu, vyko visuomenėje bei žiniasklaidoje dalyvaujant mokslininkams bei menininkams, kurių nemaža dalis buvo SSKP nariai.

⁴³ B. Genzelis, Savarankiška LKP ir politinės atsakomybės problemos, *Atgimimas*, 1999 12 24.

⁴⁴ B. Genzelis, *Istorija ir mes*, Vilnius, 1998, p. 28; B. Genzelį įvardijo A. E. Senn'as: A. E. Senn, *Gorbačiovo nesėkmė Lietuvoje*, Vilnius, 1997, p. 61.

⁴⁵ LTSR Liaudies kontrolės komiteto pirmininko pavaduotojas E. Titiškis siūlė įtraukti daugiau darbininkų klasės ir kolūkinės valstietijos atstovų, Pabaltijo geležinkelio skyriaus viršininkas V. Kastauskas – geležinkelių depo partinį sekretorių Lazauską, personalinis pensininkas Alfonsas Kairėlis – darbininką iš Panevėžio Ivanovą, buvęs CK pirmasis sekretorius R. Songaila – Molėtų rajono P. Cvirkos kolūkio pirmininką Bronių Žemaitį. Žr. LKP CK plenumo stenogramą, *LYA*, f. 1771, ap. 272, b. 20, l. 2.

⁴⁶ J. Minkevičius pasiūlė VU partinio komiteto sekretoriaus pavaduotoją P. Gylį, V. Laurušas – Konservatorijos partinės organizacijos sekretorių Vytautą Sereiką, J. Gagilienė – VU partinio komiteto sekretoriaus pavaduotoją Antaną Apyinį ir Istorijos instituto partinės organizacijos sekretorių Algimantą Liekį. Visi jie įrašyti į atitinkamas dokumentų rengimo grupes: LKP CK plenumo stenograma, ten pat, l. 2–3.

Ir čia pirmieji buvo rašytojai, 1989 m. sausio 9 d. atvirame partiniame susirinkime aptarę kai kuriuos aktualius tarpukario Lietuvos valstybės klausimus. Istorikas Liudas Truska pasiūlė susirinkimo dalyviams „savo nutarime konstatuoti, kad 1940 m. Lietuvoje įvyko ne revoliucija, o aneksija“, ir atkreipė dėmesį į tai, kad „Lietuvos KP, siekdama atkurti respublikos suverenitetą TSRS sudėtyje, turėtų atsižvelgti į tą aplinkybę“⁴⁷, be to, perspėjo partinę organizaciją apie galimą pavojų įteisinti aneksijos rezultatus.

Kitas žingsnis buvo kritiškai peržiūrėti LKP istoriją – „LKP istorijos apybraižų“ tritomyje paskelbtą medžiagą, „fundamentalinius“ Maskvos marksizmo-leninizmo instituto aprobuotus teiginius. Aišku, kad atsigręžti į komunistinę praeitį, apnuoginti realybę skatino veiklūs sąjūdininkai, apskritai išsilavinusi tautos dalis. LKP praeities su jos pragaištingais padariniais tautai ir valstybingumui demaskavimas buvo tiesioginis politikos ginklas prieš komunistus ortodoksus, o kartu ir tiesos paieškų aktualija.

1989 m. pasirodęs straipsnių rinkinys „Mintys apie Lietuvos komunistų partijos kelią“ pretendavo apibendrinti diskusiją, tačiau jis tebebuvo kompromisas, kur atvira apologetika tiesiogiai ribojosi su faktais pagrįstomis novatoriškomis išvadomis bei teiginiais⁴⁸.

Diskusijos apie LKP praeitį metu buvo išryškinta komunistinės organizacijos antinacionalinės prigimties ir priešvalstybinės veiklos 1918–1920 m. idėja. Įvairių kraštų komunistinių organizacijų vaidmuo buvo tiesiogiai susietas su RSFSR užsimotais pasaulinės revoliucijos tikslais ir neoimperiniais siekiais. Akivaizdus argumentas, patvirtinantis minėtą požiūrį, – vieno iš LKP organizatorių R. Rasiko pareiškimas Rusijos komunistų partijos (toliau – RKP) Lietuvių sekcijų biuro, veikusio Maskvoje, posėdyje: „Mes stovime prieš nepriklausomybę ir geidžiame, kad Lietuva būtų Rusijos Tarybų Respublikos dalis (pabraukta D. B.). <...> Turime greičiausiai sudaryti tenai perversmą. Reikalinga tuoj surengti karinę pajėgą ir vykti su ja per Dvinską (Daugpilį. – D. B.) į Vilnių“⁴⁹.

LKP priklausomybę patvirtina ir tai, kad RKP(b) 8-ajame suvažiavime (1919 m. kovas) Lietuvos, Latvijos, Ukrainos komunistų partijų Centro komitetams buvo suteiktos tik sričių komitetų teisės ir pabrėžtas besąlygiškas pavaldumas Rusijos kompartijos vadovybei⁵⁰. Išaiškėjo, kad LKP rėmė Rusijos bolševikų agresiją prieš atsikuriančią Lietuvos valstybę, o 1920–1940 m. veikė kaip nelegali priešvalstybinė, iš dalies svetimos valstybės agentūrinė organizacija⁵¹.

⁴⁷ Rašytojų sąjungos partinės organizacijos 1989 01 09 susirinkimo protokolas, *LYA*, f. 4628, ap. 5, b. 28, l. 71.

⁴⁸ *Mintys apie Lietuvos komunistų partijos kelią*, Vilnius, 1989. Mus dominančiais klausimais rašoma A. Eidinto, V. Kancevičiaus ir kt. straipsniuose.

⁴⁹ *RKP(b) Lietuvių sekcijų centro biuro protokolai. 1918 m. gegužės 28 d. – gruodžio 4 d. Dokumentų rinkinys*, Vilnius, 1987, p. 56 (1918 11 10 protokolas Nr. 28).

⁵⁰ *TSKP suvažiavimų, konferencijų ir CK plenumų rezoliucijose ir nutarimuose*, Vilnius, 1955, d. 1, p. 430.

⁵¹ Plačiau apie tai žr.: *Lietuvos suvereniteto atkūrimas 1988–1991 metais*, p. 214–216.

Sovietiniais laikais daugumai žmonių kompartijos istorija nerūpėjo, tačiau tautinio atgimimo laikotarpiu ji tapo, galima teigti, hipertrofuoto susidomėjimo objektu. Tiesos paieškos gana greitai virto atviru antikomunizmu, tačiau tai buvo natūrali reakcija į dešimtmečiais kraipytą tautos ir valstybės istoriją.

Pozicijų takoskyra Maskvos grasinimų akivaizdoje

Maskvos partiniams funkcionieriams situacija Lietuvoje kėlė didelį nerimą. Nuolat vizituojančios SSKP CK komisijos reikalavo „užkirsti kelią nacionalizmo apraiškoms“ ir, žinoma, LKP atsiskyrimui nuo SSKP⁵².

Tuo tarpu LKP vietos organizacijose vyravo visiškai kitokios nuotaikos. Daugelis jų ryžtingai pasisakė už organizacinių ryšių su SSKP nutraukimą ir „nacionalinės“ kompartijos statuso įforminimą⁵³. Galima teigti, kad LKP narių dauguma jau buvo pasirengusi ištrūkti iš SSKP priklausomybės.

1989 m. rugpjūčio 23 d. Lietuvos Sąjūdis kartu su Latvijos ir Estijos Liaudies Frontais surengė „Baltijos kelią“, kuris šių kraštų visuomenę sutelkė imtis neprievartinio pasipriešinimo SSSR okupacijai. Išvakarėse buvo paskelbtos LSSR Aukščiausiosios Tarybos komisijos 1989 m. išvados apie Molotovo–Ribbentropo pakto ir jo slaptųjų protokolų teisinį ir istorinį įvertinimą, kurias LKP CK funkcionieriai, anot sekretoriaus V. Baltrūno, „ne lengva ranka ir ne taip jau greitai pasirašė“⁵⁴.

Maskvos komunistinio centro reakcija buvo griežta. Iš tikrųjų 1989 m. rugpjūčio 26 d. SSKP Politinio biuro pareiškime „Dėl padėties sovietiniame Pabaltijyje“ perspėjimai pynėsi su atvirais grasinimais Baltijos tautų žmonėms⁵⁵. Pareiškimą lydėjo pabaltijiečių šantažas centrinėje spaudoje ir televizijoje. Savo ruožtu M. Gorbačiovas eskalavo spaudimą LKP CK, pareikšdamas A. Brazauskui, kad, jam nustojus palaikyti Lietuvą ir perėjus į jos priešininkų pusę, pagaliau atitinkamai būsią įvertinti ir LKP veiksmai⁵⁶. A. Brazauskui atrodė, kad tuose žodžiuose slypėjo grasinimas panaudoti jėgą.

⁵² V. Beriozovas, Trys skrydžiai į nepriklausomybę, *Lemties posūkis*, p. 17.

⁵³ LKP CK gavo šimtus telegramų, reikalaujančių įtvirtinti savarankiškos partijos statusą. Daugumą jų atsiuntė mokslo, kultūros, švietimo įstaigų partinės organizacijos, *LYA*, f. 1771, ap. 272, b. 180, 186.

⁵⁴ V. Baltrūno kalba 1989 08 28 LKP CK plenumo. Plenumo stenograma, ten pat, b. 22, l. 38. Toje pačioje kalboje V. Baltrūnas pateikė ir kitą iškalbingą faktą: „Prieš savaitę iki pasirašant šį dokumentą (LSSR AT komisijos išvadas. – D. B.), jo tikslų pažodinį vertimą aš asmeniškai įteikiau TSKP CK Politinio biuro nariui Sliunkovui, Tarptautinio skyriaus vedėjui drg. Falinui ir Partinio organizacinio darbo skyriui. Vienintelis mano prašymas buvo – pažiūrėkite, gal galite mums kuo nors padėti, patarti, kaip padaryti šį dokumentą labiau tolerantišką, kaip padaryti jį labiau priimtina visiems. Atleiskite, bet nei vieno skambučio, nei vieno patarimo aš negavau. <...> Ir mes patys turėjome imtis. <...> Mes galvojome, kaipgi čia mes pasirašysime dokumentą, nukreiptą prieš Tarybų valdžią, taip pat prieš mūsų buvimą Tarybinių Socialistinių Respublikų Sąjungoje“, ten pat.

⁵⁵ *Tiesa*, 1989 08 27.

⁵⁶ A. Brazausko ižangos žodis LKP XIX plenumo 1989 08 28, *LYA*, f. 1771, ap. 272, b. 22, l. 4. Plačiau žr.: A. E. S e n n, *Gorbačiovo nesėkmė Lietuvoje*, p. 63–65.

Grėsmingas centro pareiškimas įkvėpė konservatyviojo LKP sparno funkcionierius. LKP CK ideologas V. Baltrūnas instruktavo žemesnių grandžių propagandistus, kaip šie turėtų aiškinti klausytojams, jog „vienintelis tikras mūsų kelias į bendrus Europos namus yra realūs žingsniai kartu su visa atsinaujinusia tarybinių respublikų federacija, o ne svajonė iš jos staiga išstoti“⁵⁷. Atitinkamai didelių gamybinių kolektyvų partinėse organizacijose, kur vyravo kitakalbiai, taip pat kariškių, karo ir darbo veteranų susirinkimuose, konferencijose buvo priiminėjamos ir skelbiamos rezolucijos dėl vieningos atsinaujinusios federacijos išsaugojimo ir SSKP vienybės būtinumo.

LKP vadovybės reformatoriai skubiai sukviestame plenumo priėmė kontrpareiškimą, kuriame nediskutuojama su SSKP CK dokumentu, bet ir neatsisakoma savo pozicijų⁵⁸. Tačiau LKP vadovybė įtariai žiūrėjo ir į nediplomatišką Sąjūdžio padarytą pareiškimo vertinimą, siekdama partinę kūrybinę inteligentiją sustabdyti nuo radikalių žingsnių.

LKP viduje vis labiau brendo skilimas, kurį skatino: a) skirtingi tautiniai politiniai siekiai; b) ryškėjanti takoskyra tarp eurokomunistų (socialdemokratinės orientacijos) ir neobolševikų (dogmatinio marksizmo-leninizmo šalininkų); c) intelektualus meno, mokslo, kūrybos elito poveikis labiau išprususiai LKP daugumai ir kompartijos aparato (nomenklatūros) įtaka inertiškai mąstantiems komunistams.

LKP takoskyrą paspartino ilgai atidėliotas SSKP CK plenumas nacionaliniu klausimu, įvykęs 1989 m. rugsėjo 19–20 d. M. Gorbačiovas savo pranešimu palaidojo bet kokias Lietuvos komunistinių reformatorių viltis apie galimą LKP transformaciją: „<...> mes kartu turime ryžtingai pasisakyti prieš TSKP federalizavimą“⁵⁹; savaime suprantama, neatsisakytą „demokratinio centralizmo“ principo, priešintasi praktiniam tautų apsisprendimui.

LKP dokumentų projektai: skirtingos ateities vizijos

Takoskyra tarp elito ir partinės nomenklatūros vis labiau ryškėjo artėjant precedento neturinčiam SSKP istorijoje įvykiui – neeiliniam, o svarbiausia, Maskvos nesankcionuotam LKP suvažiavimui. Pagal SSKP įstatus tokia procedūra buvo įmanoma pareikalavus 1/3 partinės organizacijos narių, tačiau praktiškai ji nebuvo pritaikyta. Būsimų suvažiavimo dokumentų turinys ir rengimo pobūdis taip pat nesiderino su komunistinės nomenklatūros tradicijomis. Rengiantis neeiliniam suvažiavimui, tarpusavyje konkuravo ne tiek konfrontuojančios, kiek alternatyvios nuostatos, įkūnytos

⁵⁷ V. Baltrūno kalba „Politinė situacija Lietuvoje ir propagandininkų uždaviniai konsoliduojant visuomenę“ pasitarime LKP CK 1989 09 pab., *LYA*, f. 272, ap. 143, l. 129.

⁵⁸ Kreipimosi į Lietuvos visuomenę tekstas išspausdintas: *Tiesa*, 1989 09 01.

⁵⁹ M. G o r b a č i o v a s, Apie partijos nacionalinę politiką dabartinėmis sąlygomis, *Tiesa*, 1989 09 20.

partinio aparato parengtame dokumentų (projektų) pakete ir Koordinacinės tarybos jungiamų savaveiksiškų kompartijos inteligentijos grupių, stipriai veikiamų Sąjūdžio, pasiūlymuose.

LKP CK sudarytos darbo grupės parengtame oficialiame projekte „Lietuvos komunistų partijos programiniai tikslai ir uždaviniai“ išvengta tiesaus atsakymo į esminį klausimą dėl savarankiškumo, kalbama apie pastangas siekti „visų TSKP grandžių esminio demokratinio pertvarkymo, diegiant lygiateisiškus tarpusavio santykius“⁶⁰. Atviriau apie LKP tariamą atsiskyrimą rašyta vėlesniame anoniminiame statuso projekte, kuriame numatoma, jog „savarankiška LKP dalyvauja TSRS renkamuose organuose, bendros politikos formavimo procese“⁶¹.

Absoliuti akademinių, kūrybinių, mokslo partinių organizacijų dauguma parėmė tautinio išsivadavimo reikalavimus, todėl koordinavo savo pastangas siekdama paveikti svyruojančią LKP vadovybės viršūnę. Svarbiausia nuostata, kurią tvirtai gynė komunistai intelektualai, ir ne tik jie, – siekis sukurti „savarankišką LKP su savo programa ir statutu“⁶². Šis principinio pobūdžio reikalavimas buvo pabrėžtas rugsėjo mėn. Mokslų akademijos, kūrybinių sąjungų ir aukštųjų mokyklų komunistų atstovų paskelbtame programos variante.

Panašiai kaip alternatyva buvo rengiami programos bei statuto (įstatų) projektai. Bandymai juos sujungti dėl skirtingo pagrindinių sąvokų (*suverenitetas, savarankiškumas, federacija* ir pan.) traktavimo negalėjo būti sėkmingi. Partinės biurokratijos atstovai stengėsi nenutolti nuo tuomet veikusios SSKP įstatų, kūrybinės inteligentijos elitas rėmėsi užsienio šalių ne vien socialistinių, bet ir kitokių partijų patirtimi⁶³.

Suvažiavimui rengiami šios grupės dokumentai buvo absoliučiai nepriimtini SSKP CK, nes jie grėšė nepageidautinomis korektyvomis pačiai SSSR politinei sistemai. Priėmus minėtus dokumentus, SSSR turėjo atsirasti politinė partija, atskira nuo SSKP ir kitokios (socialdemokratinės) orientacijos, o tai iš esmės prieštaravo egzistuojančio režimo struktūrai. Dėl šios priežasties negalėjo būti priimtinas kai kurių vietos organizacijų siūlytas „pereinamasis laikotarpis“⁶⁴.

Kad SSKP nebuvo pasirengusi dalytis politine įtaka su kitomis partijomis, parodė lapkričio mėnuo, kai M. Gorbačiovas vėl pareiškė: „Dabartiniame sunkiame etape visuomenės konsolidavimo, visų sveikų jos jėgų telkimo sunkiems pertvarkos uždaviniams spręsti interesai diktuoja, kad tikslinga išlaikyti vienpartinę sistemą <...>

⁶⁰ Ten pat, 09 21.

⁶¹ Savarankiškos LKP samprata, ten pat, 10 29.

⁶² Ten pat, 09 27.

⁶³ LKP dokumentų rengimo darbo grupių medžiaga, *LYA*, f. 1771, ap. 272, b. 193.

⁶⁴ Tokį pasiūlymą pateikė Vilniaus universiteto Politinės ekonomijos katedros komunistai, ten pat, b. 180, l. 94.

(pabraukta D. B.). Kovoje dėl socializmo atnaujinimo partija negali užleisti iniciatyvos nei populistinei demagogijai, nei nacionalistinėms arba šovinistinėms srovėms, nei grupinių interesų stichijai⁶⁵.

Tai buvo pažįstama retorika, būdinga brežnevinio stagnacinio mąstymo partinei biurokratijai, kuri ir atstovavo šovinistinėms jėgoms Lietuvoje. Pirmieji prieš komunistinių nuostatų reviziją protestavo kompartijos veteranai bei profesionalūs partijos istorikai M. Burokevičius, J. Jermalavičius, K. Surblys, A. Merkelis, pabrėždami marksistinės-lenininės partijos vienybę ir klasinį pobūdį⁶⁶.

Ortodoksų aktyvumas paskatino CK nomenklatūrą parengti ir paskelbti dar vieną – LKP veiksmų programos – projektą, kuriame LKP statuso pakeitimas glaudžiai susietas su pageidautiniais demokratiniiais SSKP pokyčiais. Tačiau šiame dokumente taip pat konstatuojama, kad „mūsų [LKP. – D. B.] artimiausias tikslas – suvereni ir laisva Lietuvos valstybė naujojoje tarybinių respublikų sąjungoje, o tolimesni žingsniai priklausys nuo Europos ir pasaulio integracijos procesų, kuriuose dalyvaus ir Lietuva“⁶⁷.

Tokios ir panašios nuostatos M. Gorbačioviui teikė viltį artėjant LKP XX suvažiavimui pasiekti, kad LKP nepriimtų radikalių nutarimų. Gruodžio pradžioje jis kreipėsi į Lietuvos komunistus laišku primindamas, kad visos šalies atsinaujinimas, o kartu ir kiekvienos tautos nacionalinis atgimimas įmanomas tik vadovaujant vieningai internacionalistų partijai, atstovaujančiai visoms SSSR tautoms⁶⁸.

Šis kvietimas paveikti LKP daugumą nebuvo beviltiška apeliacija, kaip dabar gali atrodyti. LKP vadovybė blaškėsi tarp perspektyvos pirmuoti politiniame gyvenime ir suvokimo, jog artėjančių Aukščiausiosios Tarybos rinkimų laimėti nepavyks. LKP nomenklatūra tuo metu suprato, jog išlikti politiniame gyvenime galima tik nuosekliai traukiant bet kokius saitus su Maskva, tačiau siekis bet kokia kaina ir toliau išlikti vadovaujančia jėga nuolatos pasikartodavo funkcionierių rengiamuose suvažiavimo dokumentų projektuose. A. Brazauskas 1989 m. gruodžio 1 d. CK XXIII plenumo atvirai pripažino komunistų strateginį tikslą būsime suvažiavime: „Savarankiška Lietuvos Komunistų partija – tai mūsų dienų reikalavimas, kylantis iš pačio

⁶⁵ M. G o r b a č i o v a s, Socializmo idėja ir revoliucinė pertvarka, *Tiesa*, 1989 11 30. Tai buvo atsakas į plenumo iškeltą pasiūlymą įkurti Rusijos komunistų partiją. A. Brazausko kalba LKP CK 1989 12 15 plenumo, *LYA*, f. 1771, ap. 272, b. 28, l. 29.

⁶⁶ Nepaisant principų. Kokia bus ji – LKP?, *Lygūs ir drauge. Lietuvos darbo žmonių socialistinės federacijos leidinys*, 1989 10 29, Nr. 4.

⁶⁷ *Tiesa*, 1989 12 03. Dokumente nurodyta, kad veiksmų programos projektas buvo „aprobuotas Lietuvos komunistų partijos Centro komitete lapkričio 29 d.“ Nors jo preambulėje teigiama, kad „dokumentą rengė respublikos mokslininkai, kūrybinės inteligentijos, partinių organizacijų atstovai“, jį parengė V. Baltrūno vadovaujami CK aparato darbuotojai. Kūrybinių organizacijų ir įstaigų komunistai nuo jo atsiribojo.

⁶⁸ Lietuvos komunistams: TSKP CK Generalinio sekretoriaus M. Gorbačiovo laiškas, *Tiesa*, 1989 12 02.

gyvenimo logikos, iš komunistų suvokto būtinumo ir toliau būti istorinių įvykių epicentre“. Akivaizdu, jog Sąjūdis ne be reikalo baiminosi, jog LKP veikia įtakingos jėgos, mėginančios Lietuvą įtraukti „atgal į SSSR“⁶⁹. Juo labiau kad dėl Lietuvos nepriklausomybės aiškiai nebuvo apsisprendęs jos lyderis A. Brazauskas, kurio pozicija galėjo būti lemtinga priimant suvažiavimo nutarimus. Jo žodžiai apie tam tikrus valstybingumo atkūrimo etapus⁷⁰ galėjo būti diplomatinė formuluotė siekiant sušvelninti stiprų retrogradų puolimą tiek Maskvoje, tiek Lietuvoje, tačiau kūrybiniam elitui jie kėlė nerimą, juo labiau kad apie galimybę išlikti atsinaujinusioje partijų federacijoje buvo kalbama netgi 1989 m. gruodžio 15 d. CK XXIII plenumo, t. y. kelios dienos prieš suvažiavimą⁷¹.

Komunistams reformatoriams didelė parama ir paskatinimas abejojančioms LKP „viršūnėms“ buvo LSSR Aukščiausiosios Tarybos 1989 m. gruodžio 7 d. posėdyje Sąjūdžiui ir visuomenei reikalaujant pakeistas LSSR Konstitucijos 6-asis straipsnis, panaikines komunistinį monopolį valstybinėje politinėje sferoje, o kartu ir privilegiją kontroliuoti valdžios organus ir visuomenines organizacijas⁷². Ta pačia konstitucine pataisa LKP buvo pripažinta 1940 m. legalizuotos komunistinės organizacijos teisių perėmėja ir toliau veikė Respublikoje kaip SSKP organizacijos padalinys iki atsiskyrimo gruodžio mėn. pabaigoje.

Taigi Lietuvoje ne tik nebeliko formalių kliūčių daugiapartinei politinei visuomenės sistemai atsirasti, bet ir buvo formaliai užbaigtas LKP „išvalstybinimo“, t. y. partijai nebūdingų funkcijų perdavimo valstybės institucijoms procesas. (Faktinis jų perdavimas buvo įvykęs dar 1988 m. pabaigoje – 1989 m. pirmojoje pusėje, kai parlamento funkcijas, bent iš dalies, daugiausia Sąjūdžio spaudžiama ėmė vykdyti LSSR Aukščiausioji Taryba.)

Diskusija LKP dėl programinių dokumentų parodė, kad suvažiavimo išvakarėse joje išryškėjo trys grupės: 1) „nepriklausomybininkai“, siekiantys atskirti LKP nuo Maskvos ir įkurti savarankišką partiją; 2) „nuosaikieji“ (B. Genzelio terminu, „centristai“), puoselėję viltis išsaugoti LKP vienybę priimant kompromisinius sprendimus;

⁶⁹ Sąjūdžio Vilniaus ir Kauno tarybos dar 1989 m. liepos mėn. priėmė pareiškimą, kuriame atmetė LKP valstybinio suvereniteto sampratą SSSR sudėtyje, *Baltijos kraštų kelias į nepriklausomybę. Įvykių kronika*, p. 236.

⁷⁰ Dėl TSKP CK Generalinio sekretoriaus M. Gorbačiovo kreipimosi į Lietuvos komunistus bei padėties Lietuvos komunistų partijoje aptarimo TSKP CK politinio biuro posėdyje, *Tiesa*, 1989 12 02.

⁷¹ A. Brazauskas: „Pasakysiu atvirai, labiausiai jaudina santykiai su TSKP. Jei šiandien Estijos ir Latvijos pirmieji sekretoriai gali pasakyti, kad jie TSKP sudėtyje (ir aš tą sakiau viename iš paskutiniųjų TSKP CK plenumų), tai jeigu aš tą garsiai pasakysčiau šiandien, rytoj man tikriausiai apskritai nebektų daryti pranešimo. Būtina suprasti, kad visuomenė nusiteikusi būtent taip.<...> Suprantama, mes turime apibrėžti savo santykius su TSKP. Bet turi būti palaikymas. Jei aš išeisiu į tribūną ir manęs nepalaikys, tai liksiu balta varna, ir mes nepasieksime to tikslo, kurį norime pasiekti: ne atskirti, ne atsiriboti nuo TSKP.<...>“, *LYA*, f. 1771, ap. 272, b. 28, l. 28–29.

⁷² Nauja straipsnio redakcija išspausdinta: *Tiesa*, 1989 12 08.

3) „imperininkai“, palaikantys vieningos SSKP idėją. Šios nuostatos atitiko tris Lietuvos ateities modelius: 1) nepriklausomos valstybės atkūrimo; 2) autonomijos. (suvereniteto SSSR sudėtyje); 3) *status quo* išlaikymo.

Antroji partijos narių grupė statistiškai buvo mažiausia, tačiau į ją įėjo LKP vadovai (V. Baltrūnas – su išlygomis),– nuo jų pasirinkimo galiausiai priklausė neeilinio suvažiavimo sprendimai; kita vertus, jų apsisprendimą apsunkino tai, jog po dalyvavimo SSKP CK lapkričio plenumo jie žinojo Maskvos reakciją ir prognozavo galimus sprendimų padarinius.

Lemiamas žingsnis

Demokratiški delegatų rinkimai į būsimą suvažiavimą nulėmė ištis svarbius suvažiavimo nutarimus ir LKP vadovaujančio personalo sudėtį. Nors partinei nomenklatūrai pavyko pasiekti, kad būtų pasirinkta jų atstovavimo norma⁷³, jai nepavyko deleguoti į suvažiavimą sau palankios daugumos.

Visuomenės dėmesys 1989 m. gruodžio 19–23 d. Vilniuje, Operos ir baletų teatre, vykusiam LKP neeiliniam suvažiavimui buvo didžiulis jau vien dėl to, kad būsimi jo nutarimai komunizmo krizę Lietuvoje turėjo oficialiai priešpriešinti M. Gorbačiovo pertvarkai, kita vertus, tapti nors ir nesunkiai įveikiamu, tačiau vis dėlto barjeru imperinėms Maskvos užmačioms prieš Lietuvą. Susiklostė komplikuota situacija, iš kurios rasti išeitį Maskvai buvo sunku. Stalininiai kompartijos „valymai“ atrodė atgyvenę, o naujų lankstesnių formų prieš demokratiškai išrinktus delegatus biurokratinis aparatas nesurado. Nors suvažiavimas vyko pagal SSKP įstatus, tačiau jo darbotvarkę, eigą, rezoliucijas principiniais klausimais rengė inteligentijos atstovai, daugelis iš jų sąjūdininkai, Sąjūdžio rėmėjai, kiti demokratiškai nusistatę ir įvykių svarbą suvokiantys žmonės.

Suvažiavimo išvakarėse įvyko radikalūs politinės ideologinės orientacijos pokyčiai. Nepaisant to, kad lietuviai partinėje organizacijoje sudarė 70,5 proc. (rusai – 17,2, lenkai – 4,4, kitų tautybių žmonės – 7 proc.⁷⁴), rengiant dokumentų projektus besąlygiškai vyravo proletuviška tautinė orientacija. Visi suprato, kad už darbotvarkėje numatytų programos ir statuto (įstatų) priėmimo formuluočių slypėjo LKP statuso klausimas, kitaip sakant, laipsniško komunizmo pašalinimo iš Lietuvos visuomenės pradžia. Paaiškėjus, jog „nuosaikiųjų“ grupė apsisprendė nepriklausomos LKP šalininkų naudai, suvažiavimas reikiamus dokumentus priėmė sklandžiai, nors ir tvyrant didelei politinei įtampai tarp Maskvos ir Lietuvos. Centrinio suvažiavimo klausimu

⁷³ Kūrybinės inteligentijos pasiūlymas buvo rinkti vieną delegatą nuo 50 komunistų tiesiogiai pirmine partinėse organizacijose, o renkamas buvo 1 delegatas nuo 200 komunistų.

⁷⁴ LKP skaičiais, *Tiesa*, 1989 12 20.

tapo ne įprastas LKP CK pirmojo sekretoriaus ataskaitinio pranešimo „svarstymas“, o A. Brazausko kvietimas įteisinti savarankiškumą, kas „leistų deramai ir lygiavertiškai dalyvauti pirmuose tikrai demokratiškuose pokario metais rinkimuose į Lietuvos Aukščiausiąją Tarybą ir į vietines tarybas, tai yra demokratiniu keliu iškovoti vietą įstatymdavytės ir vykdomosios valdžios organų veikloje“⁷⁵.

Be šių atvirai pragmatinių motyvų, LKP vadovas akcentavo demokratijos plėtos ir Lietuvos valstybingumo atkūrimo prasmę kaip svarbiausius kompartijos siekius. Apibrėžęs galutinį tikslą: „Mes pasisakome už suverenią Lietuvos valstybę. Norėčiau čia priminti, kad pagal tarptautinę teisę suverenitetas – tai politinė nepriklausomybė ir valstybės savarankiškumas vidaus ir užsienio politikoje“⁷⁶, – prelegentas čia pat apsiribojo išlygomis, kad kelias į nepriklausomybę turi savo seka, strategiją, artimiausius ir perspektyvinius tikslus. Tačiau pastaroji tezė delegatų apsisprendimo nepaveikė, kaip jo nepakeitė (greičiau sustiprino) M. Gorbačiovo skambutis A. Brazauskui bei telegrama suvažiavimo delegatams⁷⁷.

Vardiniam balsavimui buvo pateikti šie variantai: bendras nacionalkomunistų („nepriklausomybininkų“ ir „nuosaikiųjų“) – „už savarankišką LKP, turinčią savo programą ir statutą“ ir „imperininkų“ interkomunistų – už savarankišką LKP atsinaujinusios TSKP sudėtyje“ nekonkuravo. Iš 1033 delegatų 855 balsavo už LKP savarankiškumo dokumentus. Taigi suvažiavimas konstatavo, kad TSKP Lietuvos respublikinė organizacija reorganizuojama į savarankišką Lietuvos Komunistų partiją su savo programa ir statutu⁷⁸. Interkomunistų grupė išėjo iš suvažiavimo, pasiskelbusi LKP (SSKP) organizacija su visomis iš to išplaukiančiomis teisėmis.

Kadangi respublikos komunistinė organizacija buvo neatsiejamai susijusi su valstybinių represinių struktūrų veikla, būsimajai socialdemokratinio tipo partijai derėjo imtis priemonių atsiriboti nuo nusikalstamos pirmtakų praeities. Toks klausimas „Dėl Lietuvos komunistų praeities klaidų ir padarytų nusikaltimų“ buvo įtrauktas į suvažiavimo darbotvarkę, parengti atitinkami visuomenės nuomonei formuoti skirti dokumentų projektai. Specialiame pareiškime pripažinta, kad „stalininiame administraciniame prievartos aparate, represiniuose organuose tarp iš kitų respublikų atvykusių pareigūnų dirbo ir vietos komunistai, aklaai įgyvendinę stalininę genocido politiką, padarę nusikaltimus tautai ir žmogiškumui“⁷⁹.

Suvažiavimo delegatas L. Truska savo kalboje stengėsi atskirti komunistinės organizacijos Lietuvoje nusikaltimus nuo politikos klaidų. „Komunistai kategoriškai

⁷⁵ Lietuvos komunistų partijos Centro komiteto politinis pranešimas LKP XX suvažiavime, ten pat.

⁷⁶ Ten pat.

⁷⁷ A. Liekis telegramos esmę perteikė nepakankamai tiksliai. Žr.: A. Liekis, *LKP agonijos kronika*, t. 1, p. 58. Telegramos originalas yra: *LJA*, f. 1771, ap. 272, b. 187, l. 56.

⁷⁸ *Lietuvos komunistų partijos XX suvažiavimo dokumentai*, Vilnius, 1990, p. 3–4.

⁷⁹ LKP XX suvažiavimo pareiškimas „Dėl Lietuvos komunistų partijos klaidų ir padarytų nusikaltimų“, *Tiesa*, 1989 12 12.

atsiriboja nuo tų partijos narių, kurie padarė nusikaltimus tautai ir žmogiškumui nepriklausomai nuo aplinkybių ir asmeninių motyvų, kuriais jie vadovavosi⁸⁰. Tačiau šitokia pozicija didesnio poveikio visuomenei neturėjo.

Rezoliucijoje „Dėl LKP statuto įgyvendinimo“ pasakyta, kad suvažiavimui patvirtinus LKP statutą ir programą nuo gruodžio 21 d. partinėse organizacijose nustojo galioti TSKP programa ir įstatai⁸¹.

Neeilinio LKP suvažiavimo nutarimai buvo nuosprendis komunistinei praeičiai Lietuvoje ir iššūkis „stipriam centrui“ Maskvoje. LKP vadovybė, stengdamasi laviruoti santykiuose su priešišku imperiniu centru, suvažiavimo vardu kreipėsi į būsimąjį SSKP CK plenumą: „Mūsų apsisprendimas – ne iššūkis idėjos draugams. <...> Mūsų tikslas – demokratinis socializmas, į kurį mes norime eiti kartu su visais Tarybų Sąjungos komunistais, grįsdami savo santykius lygiateisės partnerystės principais, bendra pertvarkos strategija“⁸². Toks aptakaus turinio dokumentas ir suvažiavimo vadovybės nuosaikaus elgesio linija nedaug tepadėjo. Atsiskyrusios (savarankiškos) LKP CK sekretoriai A. Brazauskas, V. Beriozovas, K. Glaveckas, J. V. Paleckis buvo iškviešti į Maskvą, kur priešiškoje ir agresyvioje TSKP plenumo aplinkoje gruodžio 25–26 d. turėjo teisintis dėl beprecedentinių LKP XX suvažiavimo nutarimų⁸³.

Bolševikinės mąstysenos centro komunistus labiausiai šokiravo naujosios partijos programoje bei specialioje suvažiavimo deklaracijoje įtvirtintos nuostatos atkurti Lietuvos valstybingumą. Šito negalima buvo paneigti jokiomis politinio lavravimo priemonėmis. Reformuotos kompartijos vadovų adresu pasipylė kaltinimai išdavyste, nacionalizmu, netgi antikomizmu. M. Gorbačiovas rūsčia retorika ir elgesiu, tačiau kur kas atlaidesne asmenine pozicija sugebėjo iš dalies sušvelninti kraštutinių komunistinių ortodoksų puolimą. Tačiau 1990 m. sausio 11–14 d. Lietuvoje inspektuodamas abi kompartijos šakas – savarankiškąją LKP ir LKP (SSKP), M. Gorbačiovas suprato, kad Lietuvoje tokį Respublikos partinės organizacijos poelgį nulėmė visuomenės, o ne tik komunistų apsisprendimas. Svarbiausia buvo ne tai, kad vienos respublikos komunistinė organizacija transformavosi į eurokomunistinę ar socialdemokratinę partiją, ką liudijo savarankiškos LKP programa ir statutai (įstatai); daug reikšmingiau tai, kad didžioji Respublikos kompartijos šaka virto nacionaline partija, su kuo jis niekaip negalėjo sutikti.

M. Gorbačiovo įtikinėjimai ir argumentai Lietuvoje neturėjo jokio pasisekimo – pertvarkos idėjos čia buvo praeities etapas. Visuomenė jau gyveno būsimų rinkimų į LSSR AT viltimi ir aiškiai išreikštais nacionalinės nepriklausomybės siekiais.

⁸⁰ „Dėl Lietuvos komunistų partijos klaidų ir padarytų nusikaltimų“: Vilniaus pedagoginio instituto katedros vedėjo L. Truskos kalba LKP XX suvažiavime, ten pat, 12 27.

⁸¹ Dėl LKP statuto įgyvendinimo, ten pat, 12 24.

⁸² Suvažiavimo delegatų kreipimasis į TSKP CK plenumą, ten pat, 12 24.

⁸³ A. B r a z a u s k a s, *Lietuviškos skyrybos*, Vilnius, 1992, p. 82–88.

Sąjūdžio organizuoti masiniai mitingai Vilniuje ir M. Gorbačiovo, kaip kaimyninės šalies politinio lyderio, sutikimas (jo paties ironišku pripažinimu) rodė, kad politinius procesus Lietuvoje iš centro neprievartinėmis priemonėmis – Politinio biuro ir generalinio sekretoriaus valia – suvaldyti nebeįmanoma.

M. Gorbačiovo vizito metu jokių nuolaidų Maskvai nepadarė ir savarankiškos LKP lyderis A. Brazauskas, kurio pavyzdžiu kur kas vėliau ir su išlygomis pasekė kai kurių kitų sąjunginių respublikų komunistinių organizacijų vadovai. Tačiau tada jau buvo kitas – galutinis komunizmo ir imperijos krizės etapas.

Gauta 2001 m. balandžio mėn.

THE INFLUENCE OF THE LITHUANIAN ÉLITE ON THE TRANSFORMATION OF THE COMMUNIST STRUCTURE INTO A POLITICAL PARTY

Summary

DANUTĖ B L A Ž Y T Ė

The total crisis of the Communist system in the USSR conditioned Mikhail Gorbachev's reforms, entitled *perestroika*. It accelerated the processes of the liberalization and democratization of the regime within the country and led to a gradual rebirth of national self-consciousness on its fringes. The totalitarian Communist Party of the Soviet Union was unable to control, let alone to subdue, the movements of social liberation. Inspired by the Party these phenomena went out of the control of Communist bureaucracy and *nomenklatura*.

The experience of the Lithuanian Communist Party (the national organization) was unique in adapting itself to the new situation. It was the only Communist Party structure (on a par with a Soviet *oblast* party organization), which independently broke off relations with the Communist Party of the Soviet Union. It accepted a programme and rules of a Euro-Communist (Social-Democrat) party and declared itself a political party representing (with some reservations) the interests of the Lithuanian nation. The transformation of a former 200,000-strong Communist party into a political party was a controversial process. Some saw the political manoeuvres of Moscow in it, others considered it a positive solution, as it fenced off the attempts of retrograde Neo-Bolsheviks to preserve the old system and to suppress the Lithuanian national movement and the aspirations for independence.

The Communist Party of Lithuania was not a monolithic social political structure. In addition to consistent proponents of the regime, it consisted of many careerists, opportunists, pragmatists, and also included a small numbers of devoted Communists. All groups were influenced (though in varying degrees) by the élite of Soviet society – the representatives of science, education, creative organizations, which through the national reconstruction movement (*Sąjūdis*) left their imprint on the thinking of the majority of Communists and their final decision to establish an independent Lithuanian political party.

The drafts of the main documents – the programme, the statute, the resolutions denouncing the crimes of Communism committed in the past – were prepared by a group of Party intellectuals with an active participation of the *Sąjūdis* members. It was mostly the representatives of creative

organizations and scientific institutions, who initiated the Tenth (extraordinary) Congress of the Lithuanian Communist Party, which adopted decisions, important not only for the Party but also for the entire country despite the stubborn resistance of the *nomenklatura*. The leadership of the Lithuanian Communist Party, though partially accepting the strivings of national liberation, in that way ensured its political future. The old bureaucracy and *nomenklatura* had to cede their places to the functionaries, characterized by modern thinking and pragmatic activity.

Trumpai apie autorę

Danutė Blažytė-Baužienė (g. 1955 m.), humanitarinių m. daktarė (1990). Lietuvos istorijos institute dirba nuo 1990 m. (iš pradžių – Naujausiųjų laikų istorijos skyriuje, nuo 2001 m. – XX a. istorijos skyriuje). Tyrinėja sovietinio režimo įtaką Lietuvos kultūrinio gyvenimo raidai, Sąjūdžio vaidmenį nepriklausomos Lietuvos valstybės atkūrimui.